

DÜNYA SAVAŞI SONUNDA ENVER PAŞA'NIN KAFKASYA'DAKİ PLANLARI VE İNGİLTERE

Dr. K. Tuncer ÇAĞLAYAN*

Giriş

Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'nda İtilâf Devletleri galip gelmiş, 1918 sonlarında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti ateşkes isteyerek kaybeden taraf olduklarını kabul etmişlerdi. Her ne kadar savaşı galip olarak bitirdiyse de İngiliz Hükûmetini rahatsız eden bazı hususlar vardı. Bu hususlardan biri de Enver Paşa'nın savaş sonrası dönemde Kafkasya'da İngiltere'nin Ortadoğu'da menfaatlerini tehdit edecek bir harekete teşebbüs etmesi ihtimali idi. Kafkasya coğrafyası o günün İngiltere'si için özel bir öneme sahipti. İran'daki İngiliz nüfûzunun devamı, yeni ele geçirdiği petrolce zengin Orta Doğu topraklarının emniyeti ve Anadolu'nun geleceğinin İngiliz emperyalizmine uygun olarak tanzim edilmesi ancak Kafkasya'nın geçici de olsa İngiliz denetimi altında olması ile mümkün görülmüştür. Bu arada, Doğu Anadolu'da Rusların savaştan çekilmesi neticesinde gündeme gelen Ermenistan Devleti'nin kurulması da yine Kafkasya'nın güvenli bir bölge olmasına bağlıydı. Bu sebeplerden Enver Paşa'nın bölgede teşebbüs edeceği bir hareket İngiltere'nin Orta Doğu'daki menfaatlerini doğrudan etkileyebilirdi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı uzmanlarından bazıları, Enver Paşa'nın ateşkesi müteakiben İstanbul'dan Kafkasya'ya geçeceğine ve bu bölgede bir devlet kurarak İngiltere'nin Ortadoğu plânlarını tehdit edeceğine dair şüphelerini ifade etmekteydi. Bu düşüncelerin nasıl ele alındığı ve bu hareketin gerçekleşmesi halinde almayı düşündükleri tedbirler bu makalenin inceleme konusu olacaktır.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1. Enver Paşa'nın Kafkasya'da Tehlike Oluşturacağına Dair İngiltere'yi Şüpheye Sevkeden Sebepler

Mondros Mütarekesi ile savaş fiilen sona ermiş, İngiltere savaş esnasında Ortadoğu'ya dair tasavvur ettiği hedeflerine kavuşmuştu. Ortadoğu'nun siyasî haritasının büyük oranda çizildiği Şubat 1916'da Fransa ve Mart 1916'da Rusya'nın da iştirakiyle imzalanan tarihî *Sykes-Picot* Andlaşması, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarını parçalarken bu parçalanmada İngiltere aslan payını almakta idi¹. Lâkin savaşın sonunda bu anlaşmanın hayata geçirilmesini engelleyeceğinden korkulan husus, Enver Paşa'nın taraftarları ile beraber Kafkasya'ya geçerek burada büyük bir müslüman devlet kurup bölgedeki dengeleri altüst etmesi ihtimali idi².

İngiliz devlet adamları zaten savaş sırasında Enver Paşa'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik ilgisinden oldukça tedirgin olmuştu. 1917 Rus İhtilâli ile çöken Kafkas cephesinin Enver Paşa'ya Kafkas ve Orta Asya Türk ve Müslüman topluluklarının Rus hegemonyasından kurtarma imkanı tanınması İngiliz hükümetini çok rahatsız etmiş, Kafkas cephesini tekrar canlandırmak için değişik projeler üretmişlerdi³. İngiltere, Enver

1 Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve parçalanmada İngiltere'nin rolü için bakınız Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, London: Bowes and Bowes, 1956. Ayrıca Y. Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt III, kısım IV, s. 1-39. Bilindiği üzere bu anlaşma İngiltere'ye Osmanlı Devleti'nin petrolce zengin olan bugünkü Irak toprakları ile Ürdün'ü bırakırken, bu toprakların güneyinde kurulması plânlanan bağımsız Arap Devleti'nin dolaylı kontrolü de İngiltere'ye terk edilmiştir.

2 Enver Paşa'nın gerçekten böyle bir plânı olup olmaması bu makalenin inceleme konusu değildir. Burada ilgi sahasına giren konu İngiltere'nin böyle bir tehdidi hissetmesi ve bu tehlide dair İngiliz yetkili mercilerinin düşünceleri ve fiilleridir. Bununla beraber 1918 sonlarında Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'sının başkanı olan Albay Hüsametdin Ertürk'ün *İki Devrin Arkası* adlı eserinde Enver Paşa'nın şu sözleri böyle bir niyeti olduğunu ifade etmektedir. Ertürk ile olan görüşmesinde Enver Paşa O'na şöyle demiştir:

...Biz yakında bir denizaltı ile ülkeden ayrılacağız, çünkü düşman ilk olarak bizleri tutmak isteyecektir. Yalnız onlar teşkilatımızı, adamlarımızı ve hepsinin üstünde ideallerimizi (ülkülerimiz) alamayacaklardır. Ben Kafkasya'ya sonra da Moskova'ya uğrayacağım, arkadaşlar Berlin'e gideceklerdir. Mücadelemiz devam edecektir. Bolşeviklerden yardım umuyorum, onlar da muzaffer kapitalist devletlere düşmandır. Erzurum ve Kafkasya'daki kıtalarımızın dağıtılmaması, silah ve cephanelerinin teslim edilmemesi ve Ahmet İzzet Paşa'dan (Sadrazam) gelecek emirlere itaat edilmemesi için Halil ve Nuri ve Yusuf İzzet Paşa'lara gereken talimatı verdim... Kırım'da kurduğumuz İslâm Cumhuriyeti ve onun Başkanı Seyyit Cafer Bey'e de talimat gönderdik... Teşkilat-ı Mahsusa'nın bundan sonra adı "Umum Alem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı" olacaktır. Siz Türkiye'de onun İstanbul şubesi başkanısınız, bunu kuran benim, sizi seçen benim, yakında onun Heyet-i Merkeziyesi Berlin'de toplanacaktır... Bakınız Samih Nafiz, *Albay Hüsametdin Ertürk Hatıratı: İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964, s. 174-175.

3 İngiltere başlıca üç projeyi uygulamaya koymak istemiştir. Birinci proje halen cephede bulunup

Paşa'nın bu ilgisini Turancılık olarak algılamıştır. İngiliz mantığına göre İngiliz menfaatleri aleyhine çalışan Turancı veya İslâmcı politikaların savaştan sonra Enver Paşa elinde Kafkasya'da hayatiyet kazanması ihtimali, İngiliz uzmanlarını bu hususta tedbir almak için projeler üretmeye zorlamıştır. Şimdi bu ihtimalin varlığına dair İngiliz idaresinin düşündüğü sebepler üzerinde duralım.

Osmanlı Devleti Bulgaritan'ın 29 Eylül'de savaştan çekilmesiyle ve Suriye'deki kayıpları sebebiyle zor durumda olduğundan Ekim başlarında ateşkes istemek üzere idi. Bununla beraber bir İngiliz askerî istihbarâtının raporunda, Enver Paşa'nın Azerbaycan'daki Türk ordularının kumandanı olan kardeşi Nuri Paşa'ya 12 Ekim 1918'de bir telgraf çekerek Türk ordusu halen Azerbaycan'da kuvvetli iken Azerbaycan (hem kuzey hem güney) sınırları dahilinde Ermeni ve Rus bırakılmaması için gerekli tedbirleri almasını emrettiği bildirilmiştir⁴. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın sınırdış olmasının sağlanması ve Azerbaycan'a bir Türk ileriyeğini engelleyebilecek bütün unsurların temizlenmesini istemiştir. Bu arada Enver Paşa Batum'da bulunan babası Ahmed Paşa'nın Gence'ye gidebilmesi için özel bir trenin hazırlanmasını da bildirmiştir⁵. Enver Paşa'nın İngiliz idaresini rahatsız eden kararlarının belki de en önemlisi daha önce İstanbul'a hareket emri olan 5. Kafkas Fırkası'nın 17 Ekim'de yeni bir talimatla Azerbaycan'da kalması ve gerekirse Azerbaycan uyuşuna girmesi emri idi⁶. İngiliz Genelkurmayı gizli Azerbaycan raporunda Enver Paşa'nın İran'da ve Kafkasya'da bulunan Türk ordularının ekseriyetini İstanbul'a çağırırken 5. Fırka'ya verdiği bu emri manidar bulur ve şöyle yorumlar: "Enver Paşa bir taraftan İngiltere'nin savaşta ta-

çekilmeye başlayan Rus askerlerinin ihtiyaçlarını karşılayarak istihdam etmek, ikincisi Transkafkasya'yı kuzeyindeki ve kuzeybatısındaki Bolşevik idaresini tanımayan mahalli yönetimlerle beraber oluşturulacak *Güney Bloku*'na dahil etmek ve üçüncüsü ise Ermeni ve Gürcüleri silahlandırıp teşkilatlandırarak cephede istihdam etmek. Bu üç projede bazı sebeplerden dolayı İngilizlerce uygulamaya konulamayacaktır. Bu projeler hakkında daha geniş bilgi için bakınız K. Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, (İngiltere'nin Kafkasya Siyaseti), Basılmamış Doktora tezi, Edinburgh Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Doğu Çalışmaları Bölümü, 1997, s. 67-95.

4 FO (İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait belge) 371/3388/173495/W/44, 17 Ekim 1918, Askerî İstihbarat Başkanı'ndan Dışişleri Bakanlığına.

5 Aynı Belge.

6 İOR: (İngiliz Hindistan Bakanlığı'na ait belge) L/P&S/C. 190, 31 Ekim 1918 tarihli İngiliz Genelkurmayı'nca Azerbaycan üzerine hazırlanmış gizli bir rapor.

rafsızlığı münasebetiyle İnan'ı boşaltması gerektiğini ileri sürerken diğer taraftan gelecekte Pan-Turanist veya Pan-İslâmist faaliyetlerin merkezi olabilecek self-determinasyon prensibine istinaden bağımsızlığını ilân etmiş Azerbaycan'ı kontrolüne almayı hedeflemiştir." Bu yorumu yapan Genelkurmay, raporunu şu ikazla bitirir:

Türkler Azerbaycan'da Almanlar ise Gürcistan'da self-determinasyon prensibini suistimal ederek kontrolü ellerinde tutmayı tasavvur etmektedirler. Eğer bu plân Barış Konferansı'nda dikkatle takip edilmezse Hazar bölgesinde gelecekte ciddî askerî mesuliyetlerimiz olabilir⁷.

İngiliz Dışışleri Bakanlığı İstihbarat Dairesi Orta Doğu Masası'nda danışman olarak çalışan Arnold Toynbee aynı tehlikeye bir memorandumunda işaret etmiştir. İngiliz Dışışleri Bakanlığı'na sunduğu raporunda Toynbee, Enver Paşa'nın savaşın bitiminde muhtemelen Kafkasya'nın doğusuna çekileceğini ve orada Tripoli'de İtalyanlara karşı gerçekleştirdiği gerilla savaşını tatbik edeceğini ifade etmektedir. Toynbee'ye göre Enver Paşa'nın bu projesinin çeşitli safhaları vardı. Azerbaycan'ın İngiltere tarafından tanınmasını sağlamak ilk safhaydı. Yine Toynbee'ye göre Türkler daha önce İnan'daki güney Azerbaycan'ın valiliğini yapmış olan İnan Veliahdı'na birleşik Azerbaycan'ın (tabii Türk himayesinde) yöneticiliğini teklif etmişti. Bunun yanı sıra Türkler, Tahran'da İngiliz Hükümeti'nin güney Azerbaycan'ı Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği dedikodularını yaymaya çalışıyorlardı. Ayrıca Türklerin, Azerbaycan ve Dağıştan'ı tek devlet olarak birleştirme gayretleri de vardı. Bu ifadelerden sonra Toynbee durumu şu şekilde değerlendirir:

7 Aynı Belge. Enver Paşa'nın Kafkaslardaki Osmanlı ordularının kumandanlıklarına kendi akrabalarını getirttiği bilinen bir gerçektir. 1918'e kadar bölgede sadece 3. ordu bulunurken Haziran 1918'de Enver'in kardeşi Nuri (Killigil) Paşa komutasında Azerbaycan'da *İslam Ordusu* ve görevi Kafkasya ve güney Azerbaycan'ı işgal etmek olan Yakup şevket (Subaşı) Paşa komutasındaki 9. ordu kurularak bu üç orduya birden *Kafkas Orduları Grubu* adı verilmiş ve grup komutanlığına Enver Paşa'nın amcası olan Halil (Kut) Paşa getirilmiştir. Bakınız Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 6-7. Tabii bu yeni yapılanmanın arkasında olan Enver Paşa İngilizlerin şüphelerini kuvvetlendirmiştir. K. Gürün kendi akrabalarının kontrolünde büyük bir gücü Kafkasya'da meydana getiren Enver Paşa'nın Kafkasya'da bu kuvvetle ne yapmak istediğinin belli olmamakla beraber mağlubiyetin yaklaştığı günlerde bu orduya dayanarak merkezi Bakü'de olmak üzere bir hükümet kurmayı planladığını söylemektedir.

Türklerin ilk hedefi İngiliz Hükûmeti'ne Rus (kuzey, Azerbaycan'ını tanıması için blöf yapmak, sonra Dağıstan ve İran (güney) Azerbaycan'ını muhtemelen sahte referandumlarla dahil ederek bu devleti güçlendirmek ve bütün bölgeyi Türk hakimiyetinde tutmak⁸.

Bu münasebetle Toynbee İttihat ve Terakki'nin ya da en azından Enver Paşa'nın İstanbul'da son dakikaya kadar tutunduktan sonra İtilâf devletlerine sempatik bir hükümeti kurup boğazların açılacağı sırada ilk gemiyle Batum'a geçmek gibi bir projesi olabileceğini düşünmektedir. Toynbee raporunu ilginç bir cümle ile tamamlar: "Bu Dünya'da halen Enver için bir oda (hareket sahası) bulunabilir."⁹ Toynbee'ye göre İngiliz Hükûmeti Türklerin bu tuzağına düşmemeli idi. Fakat Türklerin bu bölgeyi Askerî bir güç ile tutmasına yardımcı olacak bazı hususlar vardı. Bunlar bölgenin kendi kendine yeterliliği, ulaşım hatlarının halen Türk-Alman denetiminde olmasından İngiliz kuvvetlerinin bölgeye kolayca girememesi ve nihayetinde bölgenin coğrafyasının tabii savunma unsurlarının mükemmel olması idi. Ayrıca Enver Paşa'ya plânının gerçekleşmesinde Rusya'daki ihtilâl sebebiyle meydana gelen anarşik ortam yardımcı olacaktı¹⁰.

Savaş sona erdiğinde İngiltere'nin kuşkularını doğrudan mahiyetinde Azerbaycan'ın ekseriyeti (hem kuzey hem de güney Azerbaycan) Türk ordusunun kontrolünde idi. Türk ordusu Mondros Mütarekesi'ne rağmen Kuzey Kafkasya'da ilerlemeye devam etmiş, Derbent'ten sonra Moğçkala'yı (Petrovsk) ele geçirmişti. Böylece Hazar Denizi'nin batı kıyıları büyük oranda Osmanlı hakimiyetine geçmişti.

2. İngiltere'nin Almayı Düşündüğü Tedbirler

Enver Paşa'nın Kafkasya'da İngiltere'nin zararına olacak bir te-

8 FO 371/3388/174496/W/44, 17 Ekim 1918, A. J. Toynbee'nin *Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan Üzerine Enver Paşa'nın Siyaseti* başlıklı memorandumu.

9 Aynı Belge.

10 Aynı Belge.

şebbüste bulunacağına dair kuvvetli şüpheleri olan A. Toynbee, bu hareketi engellemek şu tedbirleri teklif ediyordu: Tekliflerinden ilki İstanbul'da oluşturulacak yeni hükümete Rus ve İran topraklarını tamamen boşaltmayı kabul ettirmektir¹¹. İkinci teklifi ise Türk askerlerinin kendilerini Azerbaycan vatandaşı ilân etmelerini yasaklattırmak¹² ve üçüncüsü boğazların açılması ile İstanbul ve Kafkasya arasındaki irtibat hatlarının denetiminin İngiltere'ye verilmesini kabul ettirmek idi¹³. Bununla birlikte Toynbee bu istekleri İstanbul Hükûmeti kabul etse bile emirlerine Enver Paşa'nın itaat etmeyeceği ve savaşa kendi hesabına devam edeceğini tahmin etmekte idi. Hatta İngiltere Karadeniz'i kontrolüne alsa ve Trabzon'u işgal etse bile Kafkasya içlerinde disiplinli bir Türk gücünün üzerine yürümenin büyük bir mesele olacağını da ifade etmektedir¹⁴.

Görüldüğü gibi İngiliz Dışişleri ve Genelkurmay'ı Kafkasya'da Enver Paşa'nın liderliğinde muhtemel bir harekete ciddiyetle bakıyor lâkin önlenmesi için geçerli bir çözüm bulmakta zorlanıyordu. Toynbee'nin sunduğu bir başka çözüm vardı ki Türklerin 1918 başlarında Kafkasya'da tarazuza geçmelerine mani olmak amacıyla hazırlanmış fakat barışsız olmuş olan Ermenileri kullanma plânı idi. Disiplin edilmiş, birleştirilmiş ve tehzil edilmiş bir Ermeni ordusu iki amaca hizmet edecekti: Birincisi Kafkasya'da Enver Paşa'nın sebep olabileceği bir tehlikeyi engellemek, ikincisi ise Şark Vilâyetleri'nde geçici bir rejim kurmaktır¹⁵.

11 1918 Mayıs ayında Kafkas Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Toynbee'nin Rus toprağı ifadesinden Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın halen Rusya'ya ait topraklar olduğu fikrinde olduğu anlaşılmalıdır. Nitekim daha sonra bu bölgenin tekrar Rus hâkimiyetine, bu kez Bolşevik Rusya'nın, girmesine İngiltere'nin seyirci kalmasında bu fikrin önemli tesiri olacaktır. Bu hususta detaylı bilgi için bakınız K. Tuncer Çağlayan, a.g.t., *Kafkasya'da Bolşevik Tehdidi ve Bölgede İngiliz Siyaseti'nin Sonu* konulu sekizinci bölüm, s. 354 vd.

12 Bu teklifin gayesi 6 numaralı dipnotta zikredilen İngiliz Genelkurmay'ının gizli raporunda ifade edilen 5. Fırka'nın gerektiğinde Azerbaycan tabiyetine geçmelerine dair Enver Paşa'nın talimatını hükümsüz kılmaktır.

13 FO 371/13413/177237/W/44, 24 Ekim 1918, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan (sonradan Savunma Bakanlığı olarak adı değiştirilecektir) Albay G. Gribbon'un Dışişleri Bakanlığı'nda Sir R. Graham'a yazdığı mektup, Toynbee'nin mektup hakkında tutanağına bakınız. Bu mektup Albay Gribbon Enver Paşa'nın Kafkasya'da sebep olabileceği tehlikeye dikkat çekerek gözlerini bu hususta açık tutmadıkları takdirde barışın yarım kalacağını ifade etmektedir

14 Aynı Belge.

15 FO 371/3404/167834/W/44, 7 Ekim 1918, Toynbee'nin 9 Ekim 1918 tarihli tutanağına bakınız. Eğer Enver Paşa İngiltere'nin aleyhine Kafkasya'da kendi hakimiyetinde bir devlet kurmayı başarırsa Toynbee bunu İngiltere'nin lehine bazı avantajları da olacağını ifade etmektedir. O'na göre Enver Paşa'nın kuracağı bu devlet hem İran Hükûmeti'ni hem de İran halkını İngiltere'ye yaklaştıracaktır. Çünkü İran, sınırlarına dahil olan Azerbaycan'ı kaybetmek istemeyecek ve İranlılar üzerinde Türk

Toynbee'nin teklifleri dorultusunda Kafkasya'da Enver Paşa'nın faaliyet sahasını sınırlamak için Mondros Mütarekesi'nin şartları İngiliz Dışişleri uzmanlarınca hazırlanırken şu maddelere de yer verilmiştir:

Madde 11. Türk askerlerinin derhal Kuzey Batı İran'dan savaş öncesi sınırın gerisine çekilmesi, Transkafkasya'nın büyük oranda boşaltılması ve arta kalan askerlerin müttefiklerin gerekli görmesi halinde derhal çekilmesi.

Madde 15. Müttefiklerin kontrol subayları Transkafkasya demiryolları dahil olmak üzere bütün demiryollarına yerleştirilecek. Ayrıca batım müttefiklerce işgal edilecek. Osmanlı Devleti Bakü'nün müttefiklerce işgaline itiraz etmeyecek¹⁶.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu tedirginlik ve tedbirlere rağmen İngiliz devlet adamlarının Kafkasya'da Enver Paşa'dan bekledikleri tehlike meydana gelmedi. Enver Paşa Kafkasya yerine Berlin'e gitmeyi tercih etti¹⁷. Ayrıca Kasım 1918'de Bakû ve Aralık 1918'de Batum'un ve diğer önemli yerlerin İngilizlerce işgali neticesinde bölge tamamen İngiliz denetimine alınmış oldu. Böylece savaşın son günlerinde Londra'da cereyan eden Kafkasya'nın Enver Paşa liderliğinde İngiliz emperyalizmine zarar vereceğine dair kuşku da gerçekleşmemiş oldu. Bununla beraber Enver Paşa'nın emriyle Azerbaycan'da kalan 5. Fırka, Nuri Paşa ve diğer subaylar zaman zaman İngilizleri rahatsız eden olaylara sebep olmuşlardır. Fakat bu hadiseler Arnold Toynbee'nin veya İngiliz Genelkurmayı'nın korktukları boyutların çok altında kalmıştır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus İngiltere'nin İngiliz menfaatlerine zarar verebilecek ve gerçekleşme ihtimali zayıf olan bir ha-

nüfuzunun kurulmasından hoşlanmayacaklardı. Toynbee'nin 20 Ekim 1918 tarihli bu notu için bakınız FO 371/3388/173495/W44, 17 Ekim 1918.

¹⁶ İngiliz arşivinde Mondros Mütarekesi maddeleri için bakınız FO 371/180964/W/4, 31 Ekim 1918. Ayrıca bakınız J. C. Hurewitz'in *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1914-1956*, J. Van Nostrand Company, 1956, s. 34-35 ve Bayur, a.g.e., cilt III, kısım IV, s. 744-5.

¹⁷ Enver Paşa, Talat ve Cemal Paşalarla beraber boğazdaki yalisından bir Alman torpidosuna binerken 2 Kasım 1918 sabahı Almanya'ya hareket ettiler. Bakınız Bayur, a.g.e., cilt III, kısım IV, s. 779.

reketeye karşı gösterdiği hassasiyettir. Bahsedildiği üzere hem askerİ hem de sivil otoriteler bölgede Enver Paşa liderliğinde zuhur edebilecek bir gelişmeye karşı azmi ilgi göstermiş ve engellenmesi için muhtemel her türlü tedbiri almaktan geri durmamışlardır.